

героїв і змалюванні словесно-образних картин твору, велика палітра використання стилістично-забарвленої лексики, вдале поєднання іронії та алегорії – вагомі підстави погодитися, що повість-притча «Animal Farm» заслуговує у художньому сенсі праця Дж. Орвелла.

Література:

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 384 с.
2. Величайшие люди планеты: Энциклопедический справочник // Скляренко В. М., Васильева Е. К., Новлева Т. В., Мирошникова В. В. и др. Харьков: "Фолио", 2008, — 799 с.
3. Веселовський А. Н. Из истории эпитета // Историческая поэтика. — М.: Высш. школа, 1989. — С 59-75.
4. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К.: ВЦ "Академія", 2007. — 752 с.
5. Оруел Ґеорґ. "Колгосп Тварин: Казка". Авторизований пер. з англійської мови: Іван Чернятинський. — Мюнхен: Видавництво "Прометей", 1947. // http://orwell.ru/library/novels/Animal_Farm/ukrainian/
6. Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. — 2-е вид., випр. і доповн. — К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. — 448 с.
7. Orwell George. Animal Farm. — New York: New American Library, 1996. — 144 p.

УДК 82. 436 – 31

Світлана Притолюк, доц. (Тернопіль)

Компаративні перетини та інтертекстуальні реляції в романі К.Е.Францо́за «Мошко з Парми»

У статті досліджується специфіка міжтекстової взаємодії та різноманітних перегуків в романі К. Е. Францо́за «Мошко з Парми». Зокрема розглядається зв'язок із культурно-історичним контекстом, простежуються архітекстуальні реляції із відомими зразками жанру роману виховання, компаративні збіги із текстами Григорія Сковороди та оповіданням Дмитра Макогона

«Австрійський герой». Авторка статті констатує також наявність біблійних маркерів у творі, котрі проступають на рівні семантики тексту через натяки, алюзії, ремінісценції та пряме цитування.

Ключові слова: роман виховання, інтертекстуальність, архітекстуальні реляції, К.Е.Француз.

Prytoliuk Svitlana. Comparative intersections and intertextual relations in a novel "Moschko von Parma" by K.E.Franzos.

The article investigates a specific character of intertextual interaction and of various roll – calls in a novel "Moschko von Parma" by K.E.Franzos. In particula a connection with cultural and historical context is considered, architextual relations with famous examples of a genre of education novel are observed, comparative coincidences with texts of Hryhoriy Skovoroda and a story "An Austrian hero" by Dmytro Makohon. Franzos's novel is connected with paradigmatic patterns of the genre by: the specifics of the plot, which describes the protagonist development from the time of his birth to his death; the constellation of characters in which the main place is given to the character of a mentor and the rest characters fulfill the role of correlators of inner and outer changes of the protagonist; the peculiarities of narrative strategy the main aim of which is to demonstrate stages of protagonist's evolution. The example of Karl Emil Franzos's character demonstrates the appropriateness of Skovoroda's conception. His protagonist feels the happiest when he finds his "akin" labour. The theme of Franzos's novel overlaps with the work of Dmytro Makohon "Austrian Hero". They are connected not only by the problems discussed in the novel but also by the fact that both authors were born in Halychyna. The ending of the story brings together the story of Dmytro Makohon with the novel of the Austrian writer: his protagonist comes home physically exhausted and devastated by the war. The author of the article also states presence of bible markers in the novel, which emerge on the level of semantics of the text through hints, allusions, reminiscence and direct quoting. Specific toponymic names and realia underline the reality shown in the novel and emphasize the connection with historical and cultural context.

Keywords: education novel, bildungsroman, intertextuality, architextual relations, K.E.Franzos.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Творчість Карла Еміля Францоza, незважаючи на її тенденційність

(про що зауважував і сам автор) та певний «нарративний дефіцит» [Kessler 1984: 15], ось уже тривалий час привертає увагу читацької аудиторії та дослідників літератури. Праці П.Рихла, М.Зимомрі, Л.Цибенко, Т.Гаврилів, Л.Бораковського та ін. свідчать про зацікавленість українських науковців творчим доробком австрійського письменника — «представника освіченого асимільованого німецькою культурою єврейства, одного із “зачинателів” естетично вартісної німецької літератури Галичини, твори якого знайшли широкий відгук у тогочасній Європі» [Цибенко 2000: 143]. Феномен популярності письменника в кінці 19-го століття та постійна його присутність на читацькому горизонті аж до сьогодні ґрунтується на багатьох чинниках, одним із яких є неповторність та етнічна розмаїтість художнього світу. Галерея персонажів — представників різних культур (української, польської, німецької та єврейської та ін.) — створює в його творах барвисту поліфонічну картину. Його тексти є особливо цікавими в сенсі презентації однієї культури в ментальному полі іншої, коли виникає діалог в імагологічній площині між «своїм» і «чужим», між текстом та історико-культурним контекстом, між автором та читачем. В процесі такого «спілкування» розкривається текстова полівалентність твору. Запропонована М.Бахтінім теорія «діалогічності», у цьому випадку є евристично продуктивним підходом у тлумаченні текстів австрійського письменника: «Ми ставимо чужій культурі нові запитання, які вона сама собі не ставила, ми шукаємо у ній відповіді на ці наші запитання, і чужа культура відповідає нам, відкриваючи перед нами свої нові грані, нові смислові глибини» [Бахтін 1986: 354]. Роман Карла Еміля «Мошко з Парми. Історія одного єврейського солдата» (1880) яскраво демонструє характерне авторській манері багатоголосся й певні збіги, котрі найбільш виразно проступають крізь призму компаративного й, зокрема, інтертекстуального аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання певної проблеми та виокремлення її невирішених частин. Теорія

інтертекстуальності, починаючи з праць М. Бахтіна, Ю.Крістєвої, Р.Барта, Ж.Женета, М.Ріфаттера була верифікована, розвинута та модифікована у працях багатьох вчених, зокрема І.Арнольда, П.Бухаркіна, А.Жолковського, Ю.Лотмана, І.Смирнова, П.Торопа, І.Льїна, Г.Косікова, Н.Фатєєвої, Н.Корабльової, О. Астаф'єва та ін. Незважаючи на певну категоріальну неоднозначність окремих понять, та відмінності в типології явищ, важливим досягненням цього напрямку є розуміння тексту як «мозаїки цитат», що абсорбує та трансформує інший текст [Крістєва 2004: 167], а також уявлення про те, що «кожен текст є інтертекстом по відношенню до іншого тексту» [Барт 1989: 418]. Запропоноване Роланом Бартом поняття інтертексту «звільнило текст од будь-яких генетичних залежностей і структурної завершеності» [Будний 2008: 246]. Такий підхід відкриває шлях для різноаспектного зіставлення літературних явищ, котрі в залежності від специфіки рецепції та історико-культурного контексту набуватимуть щоразу іншої семантики.

Мета статті. Вважаємо за необхідне наголосити, що в межах нашого дослідження інтертекстуальність (або ж транстекстуальність) розглядається саме як метод прочитання тексту, спосіб декодування його окремих елементів. Спираючись на методологію згаданих вище дослідників літератури спробуємо встановити специфіку міжтекстової взаємодії та різноманітних перегуків в романі К.Е.Францоza «Мошко з Парми».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Діалог із читачем розпочинається із його знайомства із часопростором. Події твору відбуваються в містечку Барнові. Таким чином, Француз апелює до обізнаності й досвідченості «свого» читача, який уже знайомий з більш ранніми творами письменника й одразу впізнає обриси так часто згадуваного галицького провінційного містечка, праобразом якого став Чортків – рідне місто письменника (тепер Тернопільської області). Окреслюючи просторові межі роману, автор використовує

реальні топоніми, котрі допитливий «співрозмовник», незалежно від часової дистанції, без зусиль знаходить на карті України: Тернопіль, Микулинці, Уляшківці, Бучач, Хоростків, Надвірна, Гусятин. Реальна топоніміка стає, таким чином, точкою перетину минулого та теперішнього, автора та сучасного читача, котрі перебувають у різних часових площинах.

Через хронотоп встановлюється зв'язок із культурно-історичним контекстом. Історія повісті «Мошко з Парми» відбувається в середині 19-го століття. Окрім безпосередніх вказівок на час у тексті твору, ми знаходимо тут епізоди, де згадуються відомі історичні постаті, як наприклад, фельдмаршал Йозеф Радецький та король Сардинії (П'ємонту) Карл Альберт [Franzos 1880: 255]. Аналіз описаних подій дає підстави припускати, що мова йде про так звану Австрійсько-італійську війну 1848–1849 років, а саме військову кампанію навесні 1849 року під проводом Радецького, котра завершилася перемогою австрійської армії під Новарою. Як відомо з історичних джерел, приводом до розв'язання воєнного конфлікту стали революційні події в Італії та оголошення Карлом Альбертом війни Австрії, котра врешті завершилась поразкою італійців і підписанням ганебного для них перемир'я [Görlich 1977: 373]. Посилання та поодинокі натяки на відомі історичні події, використання реальних імен, географічних назв створюють ілюзію об'єктивності, спонукають адресата до реконструкції історичного тла роману.

Жанрова структура твору дозволяє встановити архітекстуальні реляції із відомими зразками жанру. Адже за всіма ознаками роман «Мошко з Парми» можна класифікувати як модифіковану модель роману виховання [Притолок 2013]. У якості прототексту в романі виступають твори, регламентовані класичним каноном європейської літератури. Зв'язок із традицією проступає зокрема через алюзію, коли *«червононосий ментор вирушає із своїм невгамовним Телемахом»* у Заліщики [Franzos 1880: 31]. Як відомо, роман французького письменника Ф. Фенелона «Пригоди Телемаха» («Les Aventures de Télémaque»)

вважається одним із праясків цього жанрового різновиду, а ім'я Ментора завдяки твору закріпилося як синонім до слова учитель.

Із парадигматичними зразками жанру його споріднює специфіка сюжету, в основі якого становлення головного героя від народження до смерті, констеляція персонажів, у якій особливе місце відводиться постаті наставника (ментора), а решту персонажів виконують роль корелятивів внутрішньої та зовнішньої зміни центрального протагоніста, особливості наративної стратегії, метою якої є демонстрація етапів еволюції героя. Задеклароване у класичних зразках протистояння «Я» та «Світу» у французовому варіанті набуває специфічного вияву, оскільки проектується крізь призму релігійної свідомості персонажів, а головний герой прагне не стільки примирення зі світом (за Якобсом), як примирення із Богом.

Модифікація класичної моделі жанру прослідковуються і в концепції центрального протагоніста. У романі описується історія єврейського юнака, який всупереч своїй вірі стає солдатом. Балансуючи між двома світами — єврейським та християнським — він стає, врешті, чужинцем для усіх. Усвідомлення своєї «інакшості» робить його мовчазним відлюдником. Кожен його вчинок утверджує його в ролі вигнанця, або ж чужинця. Він неохоче вивчає ази релігії євреїв, чубиться разом із християнськими хлопчиками, виростає дужим і високим, що також суперечить стереотипам про «єврейського хлопчика», ще й сам заявляє, що він не такий, як усі. Наперекір традиціям Мошко стає ковалем, і це, знову ж таки, зближує його із представниками іншого табору й віддаляє від одновітців, зрештою, закохується у дівчину-християнку. Однак остаточною крапкою у розриві з колись рідним йому середовищем стає рекрутчина. Двадцять років у війську створюють прірву між ним і громадою, котру герою так і не вдалося подолати.

Мошко стійко відповідає підступам долі, залишається непохитним у своїх рішеннях навіть під тиском консервативного й ворожого середовища. Ставши учнем

ковалю, він позбувається упередженості щодо іновірців-християн, а в особі Гаврила Думковича знаходить щирого друга і помічника. Обране ремесло припадає парубкові до душі. Він відчувається потрібним, його праця приносить користь людям, і мешканці Барнова уже не глузують з нього, з повагою ставляться до завзятого молодого ковалю. Усвідомлення своєї значущості окриляє головного героя, він вперше переживає справжню насолоду від життя: *«Як та рослина, котрій дістається вдосталь сонячного світла, виростає стрункою та бездоганною, так і серце, що відчувається щасливим, стає шляхетним та добрим. Тільки щастя має бути справжнім, а не таким облудним, як багатство чи зовнішність. Мойша почувався добре, бо відчував задоволення від власної праці. А таке задоволення є справжнім щастям, можливо, єдиним на землі»* [Franzos 1880: 60].

Рядки французового роману перегукуються із концепцією «сродної» праці Г.С.Сковороди. Як відомо, український філософ, засновник кордоцентризму, стверджував, що праця є сенсом життя людини, а тому, лише реалізувавши своє покликання, вона зможе досягти гармонії зі світом: *«І немає нічого радіснішого, аніж жити за призначенням. Солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею»* [Сковорода 1994: 123]. Жодне із земних багатств не здатне принести людині таку радість, як споріднена її душі діяльність: *«Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця. Ось де зала солодкого її бенкетування. Тут вона, наче хитра машина, що обертається на повний хід, тішиться і, обходячись лише житнім хлібом та водою, не задрить на царські хорони»* [Сковорода 1994: 432]. На переконання філософа, *«природа і спорідненість значить уроджене Боже доброволення і потаємний його закон, котрий всім живим управляє»* [Сковорода 1994: 435].

Карл Еміль Францоza ніби на прикладі свого героя демонструє слушність сквородинської концепції. Адже, його герой відчувається найщасливішим саме в той період

свого життя, коли знаходить свою «сродну» працю. І, навпаки, заняття не властивою його натурі діяльністю приводить його до деградації: з війська Мошко повертається знищеним фізично та деморалізованим. Він почувається зайвим, і суспільство відвертається від «грішника». Його доля слугує ілюстрацією вчення українського філософа: *«Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй – смертельна мука. ... Тоді людина всім невдоволена, гидує і становищем своїм і місцем прожиття. ... Для неї приємне, що неможливе; бажане те – що проминуло, і завидне – що віддалене. Там лише добро, де її нема і коли її нема»* [Сковорода 1994: 432].

Наявність такої ремінісценції не дає нам права стверджувати про свідомі інтертекстуальні реляції роману із сквородинським текстом, однак незаперечним є той факт, що К.Е.Француз був знайомий із творчістю Григорія Сковороди, більше того, високо цинив українського вченого-мандрівника, про що згадує в одному із своїх нарисів: *«Селянський син, що отримав освіту в Київській академії, гнаний спрагою знань, він прочанином обійшов майже всю Європу аж до Сицилії, заробляючи собі під час цих піших мандрів на хліб насущний духовною та фізичною поденщиною, а повернувшись назад на батьківщину, супроводжуваний захопленими поглядами за свої знання, він відмовляється від пропорованих йому професорських посад у Харкові й Москві, щоб не бути змушеним служити «високому, що утискує нижчого, й сильному, що терзає слабкого», й присвячує себе пробудженню свого нещасного народу, з року в рік, упродовж усього свого життя проповідуючи, застерігаючи й співаючи, вбраний у лахміття, він бродить від села до села»* [Француз 2010: 219].

Крізь призму інтертекстуального аналізу не можна не помітити наявність в романі біблійних маркерів, котрі простежуються на рівні семантики тексту через натяки, алюзії, ремінісценції та пряме цитування. Так, дискусії в кузні між Мошком та Гаврилом про християнство та юдаїзм супроводжуються цитатою зі святого письма. Одного разу непримиренні суперники з'ясовують, що заповідь *«Полюби*

ближнього свого, як самого себе» об'єднує євреїв і християн, а тому, згідно заповіту представники різних таборів не повинні ворогувати [Franzos 1880: 61]. Таким чином, в тексті наголошується на моментах, котрі об'єднують обидві релігії, та на можливості мирного й дружнього їх співіснування.

Органічно вписується в сюжетну канву роману притча про повернення блудного сина. Власне, мотив подорожі та набуття досвіду є обов'язковим елементом історії становлення головного героя в жанрі роману виховання. Мошко вирушає в подорож спочатку з власної волі у супроводі наставника, а пізніше, коли його забирають у рекрути, уже всупереч його бажанню, підкоряється долі й залишає рідні краї у складі війська на довгі двадцять років. Однак, на відміну від євангелійської історії, фінал Мошкових скитань трагічний: родина не приймає «мандрівника», котрий довгий час нехтував дотриманням суворих обрядів та звичаїв, переступив через закони віри, а отже перетворився на невинного грішника. У французовому варіанті головний герой роману залишається вигнанцем й помирає на самоті.

Книга Йова – канонічна книга Старого Заповіту, що входить до «Учительних книг». Історія, написана в жанрі притчі-параболи лягла в основу багатьох творів світової літератури, як наприклад, «Фауст» Й.В. Гете, «Страждання Йова» Дж. Б. Ланжетті, «Йов та його дружина» Ж. де Латура, «Видіння Йова» У. Блейка, «Брати Карамазови» Ф.Достоевського, «Йов» Йозефа Рота, «Йов» Д.Мережковського та ін. Карл Еміль Француз по-своєму трансформує старозавітну історію. Як і Йов, Мошко проходить шлях духовного переродження: гріхопадіння (в очах своєї громади), відречення, котре супроводжується зміною імені, бунт, нерозуміння волі Всевишнього, і врешті, усвідомлення сутності віри. Через випробування він приходиться до переоцінки світогляду. Переживаючи внутрішні конфлікти, ненависть та нерозуміння одновірців, неможливість возз'єднання із коханою у світі, поділеному на конфесії та стани, сповненому упереджень та хибних

пересторог, Мошко намагається збагнути екзистенційні основи буття, полемізує із Святим письмом. Братовбивча війна, смерть людей на полі бою остаточно змінюють переконання героя. Він знаходить свій шлях до Бога. Мотив богошукання набуває у романі домінуючого звучання, визначає основні лінії семантики тексту.

Твір Францоza перегукується із твором Дмитра Макогонa «Австрійський герой». Споріднює їх не тільки проблематика твору, але й той факт, що обидва письменники народились на Галичині, Француз – у Чорткові, Макогон – у Хоросткові, котрий за часів Австрії належав до Тернопільського, а після 1816 року до Чортківського циркулу. Прикметним є і той факт, що у 1914 році Дмитро Макогон був мобілізований до австрійського війська й перебував на італійському фронті аж до розпаду Австро-Угорської імперії. Для обидвох письменників сюжет та проблематика творів виникли як результат трансформованого особистого досвіду.

Героєм твору Дмитра Макогонa виступає Василь Калинюк – простий трудар-селянин. Завдяки своїй відданості й героїзму Василь здобув визнання й повагу у лавах цісарської армії: *«Тому не диво, що його ковнір вкрався щораз то новими гвіздками, а вже по двох роках заскочив у найвищу підофіцерську старшину, себто у офіцерські заступники»* [Макогон 1959: 101]. Натхнений ідеалістичною вірою у прекрасне майбутнє для своїх дітей, він із запалом поринає у вир воєнного життя: *«А то я вірю, що наша кров не плине марно. Не стане нас, ляжемо тут головами, так хоч нашим дітям здобудемо кращу долю»* [Макогон 1959: 101]. На відміну від Мошка, котрий відбуває повинність, Василь вірить у своє призначення. Після вибуху гранати Василь мало не загинув, але залишився калікою. Про героя одразу ж забули: *«Воєнні товариші, спомини, всі веселі і страшні події поростали мохом забуття, з нас кожний повернув до свого заняття, а журба о хліб, боротьба о буденне існування забирала нам кожну вільну хвилю, нам ніколи було й думати про колишніх воєнних героїв, які (ми це знали), розчаровані й прибиті, живуть тепер тільки*

давньою славою» [Макогон 1959: 102]. Колишній улюбленець полку, чий портрет прикрашав цісарські покої, тепер перетворився на жалюгідного жебрака: *«Прикрита дрантивим лахміттям, маленька, бліда дівчина провадить сліпця, на якого аж лячно глянути. Ціла його твар — самі червоні шрами. Повиривана, повикушувана, одного місця нема на ній цілого»* [Макогон 1959: 102]. Розчавлений герой із сумом розмірковує про своє жалюгідне існування: *«Мушу жебрати. Та ба, й жебрати забороняють. І чого мені невільно. А колись ... Господи! І за що, за кого я так бився, скажіть мені, друже ...»* [Макогон 1959: 104]. Фінал історії зближує оповідання Дмитра Макогона із твором австрійського письменника: виснажений фізично і спустошений війною повертається до дому герой Францоza. Розповідаючи у шинку небилиці про свої воєнні пригоди, він рятується від голоду. Війна, смерть, голод і холод змінили не тільки внутрішню суть його натури — з могутнього, здорового красеня Мошко перетворився на хворобливого жалюгідного каліку. Як і Василь Калинюк, він помирає у самотності та скруті.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Роман Карла Еміля Францоza «Мошко з Парми» є поліфонічною картиною міжконфесійних та міжнаціональних стосунків у Західній Україні кінця 19-го століття і виявляє ряд компаративних перегуків та інтертекстуальних реляцій із парадигматичними зразками жанру роману виховання, засвідчуючи, таким чином, близькість до європейської літературної традиції. У романі фіксуються перетини із українським літературно-філософським простором, зокрема із концепцією «сродної праці» Г.Сковороди та оповіданням «Австрійський герой» Д.Макогона. Характерною особливістю твору є наявність біблійних маркерів та алюзій на відомі історичні події доби. Конкретні топонімічні назви та реалії підкреслюють реалістичність зображуваного та вказують на зв'язок з історико-культурним контекстом.

Перспективи наступних пошуків, на наш погляд, відкриваються саме у сфері компаративних досліджень, зокрема у імагологічній площині.

Література:

Бахтин 1986: Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1986. — 445 с.

Барт 1989: Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. / Ролан Барт. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.

Будний 2004: Будний В. Порівняльне літературознавство: Підручник / В. Будний, М. Ільницький. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 430 с.

Кристева 2004: Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Пер. с фр. / Ю. Кристева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 656 с.

Макогон 1959: Макогон Д. Я. Вибрані оповідання. — Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1959. — 123с.

Притолок 2013: Притолок С.А. Становлення особистості та процес самоідентифікації в романі К.Е.Францоza «Мошко з Парми» // Наукові записки. Серія: Літературознавство. — Тернопіль: ТНПУ, 2013. — Вип.37 — С. 223-234.

Пиндус 2005: Пиндус Б., Фроленков В. Макогон Дмитро Якович // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. — Т. 2: К — О. — С. 432.

Сковорода 1994: Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. - К.: АТ «Обереги», 1994. - (Гарвард. б-ка давнього українського письменства). - Т.1/ Передм. О. Мишанича. - 528с.

Француз 2010: Француз Карл Еміль. Ucrainica. Культурологічні нариси / Пер. з нім., передмова і коментар Петра Рихла. - Чернівці: Книги - XXI, 2010. - 292 с.

Görlich 1977: Görlich, Ernst Joseph — Felix Romanik . Geschichte Österreichs. — 2., erweiterte Auflage. Mit 16 Dokumentar-Kunstdruckbildern. - Innsbruck - Wien: Tyrolia-Verlag, 1977. - 681 S.

Franzos 1880: Franzos Karl Emil. Moschko von Parma. Geschichte eines jüdischen Soldaten. — Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1880. — 311 S.

Hubach 1986: Hubach Sybille. Galizische Träume. Die jüdischen Erzählungen des Karl Emil Franzos. — Stuttgart: Hans-Dieter-Heinz Akademischer Verlag, 1986. — 216 S.

Jakobs 1972: Jakobs Jurgen. Wilhelm Meister und seine Brüder. Untersuchungen zum deutschen Bildungsroman. — München: Wilhelm Fink Verlag, 1972. — 326 S.

Kessler 1984: Kessler Dieter. Ich bin vielleicht kein genügend moderner Mensch. Notizen zu Karl Emil Franzos (1848-1904). — München: Verlag des süddeutschen Kulturwerks, 1984. — 43 S.

Цибенко 2000: Цибенко Л. Галицький топос австрійської літератури // Вікно в світ. — 2000. — № 2. — С. 137-157.